

Eski Türk İnanç Sisteminde Kutsal Dört Elementin ve Dört Yönün Mitolojik Bağlantıları: Velâyetnamelerde Keramet Motifleri Dört Kapı-Kırk Makam

The Mythological Connections of The Four Sacred Elements and Four Directions in The Old Turkish Belief System: The Miracle Motives in Velâyetnames Four-Doors Forty Stations

Gülten GÜLTEPE¹
Yunus BERKLİ²

¹Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Erzurum, Türkiye

²Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Erzurum, Türkiye

Öz

Eski Türklerde kutsal dört element ve dört yön mefumu inanç yapısına yansımakla beraber mitolojik bir karakter kazanmıştır. Türklerin inanç sistemi içerisinde gelişen kutsalın tezahürü, tabiatüstü motiflerle iç içe geçerek kozmik durum ve yaratılış olgusunun İslam öncesi ve İslami dönemde mitsel yapı sürecinde gelişim aldığı anlaşılmaktadır. Türk kültüründe mevcut olan ve ortaya konulmaya çalışılan mitoloji, efsane, destan ve masal türündeki eserlerin, velâyetname, menâkıbname türünde eserlerle olan bağlantıları çeşitli bilgi, düşünce, davranış kalıpları ile geleneksel dokuyu ihtiva eden sembolleşen değer yargılarına ait unsurların bir bütünü olarak değerlendirmek gerekir. İnsanoğlu doğuştan itibaren olgunlaşmamış ham bir kişiliğe sahiptir. Dolayısıyla her bir birey toplumun gelenek ve göreneklerine göre şekillenir. İnsan-ı Kâmil olma, insanın aşamalı olarak şekillenme veya olgunlaşma sürecinde çeşitli evrelerden geçtiği ilkeler vardır. Olgun insan tiplemesinde, tabiatın dört temel unsuru hava, su, toprak ve ateş simgeselliği, dört kapı ve kırk makamla kişiyi sırr-ı hakikate erdirdiği ve eğittiği bir hal üzeredir. Bu haller, şeriat kapısı-hava, tarikat kapısı-ateş, marifet-kapısı-su ve hakikat kapısı-toprak simgeselliğinde belirir ve mana kazanır. Şekiller evreni, görünürdeki maddi âlemin biçimlerini verebilir. Ancak evren içerisinde mevcut biçimler, görünürde var olan biçimin ötesinde, derin anlamlar içermektedir. Bir başka ifadeyle, mana âlemi bilinmeyen gizil şifrelerle çevrilidir. Dolayısıyla böyle bir evren kurgusu, mana âlemine vakıf, simgesel dili veya ifadeyi çözümleyebilmekle anlaşılacaktır. Araştırma başlığımız çerçevesinde, kaynak ve kavram dağarcığının Türklerde, İslam öncesi eski inanç sistemiyle birlikte dini ve mistik kültürel dokunun şekillenmeye başladığı, İslami dönemde “menkabe (Sufi destanları)” veya “velâyetname”lerde cereyan etmiş olan, keramet motiflerinin, mitolojik unsurlar ve motifler bağlamında çözümlenmesi, sosyolojik aynı zamanda tarihsel bir perspektifle yansıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Velâyetname, kutsal dört element, kutsal dört yön, dört-kapı, kırk makam

ABSTRACT

In the ancient Turks, the concept of the sacred four elements and four directions was reflected in the belief structure as well as it gained a mythological character. It is understood that the manifestation of the sacred, which developed in the belief system of the Turks, was intertwined with supernatural motifs, and the cosmic situation and the phenomenon of creation developed in the process of mythical construction in the pre-Islamic and Islamic periods. It is necessary to evaluate the connections of the works in the genre of mythology, legend, epic and fairy tale, which are tried to be put forward in Turkish culture, with works such as Velâyetname, Menâkıb-name, as a whole of the elements of symbolized value judgments that contain various knowledge, thought, behavior patterns and traditional texture. Human beings have an immature raw personality from birth. Therefore, each individual is shaped according to the traditions and customs of the society. There are principles in which humans go through various stages in the process of becoming a Perfect Human Being and gradually shaping or maturation. In the mature human type, the symbolism of the four basic elements of nature, air, water, earth and fire, is in a state where it educates and guides a person to the Secret Truth through four doors and forty stations. These states appear in the symbolism of the door of shariah (Divine Law)-air, the door of tariqah (Sufi Path)-fire, the door of ma'rifah (Divine Knowledge)-water and the door of haqiqah (Truth)-earth and gain meaning. The universe of shapes can give the forms of the apparent material realm. However, the forms that exist in the universe contain deep meanings beyond the form that exists in appearance. In other words, the realm of meaning is surrounded by unknown latent codes. Therefore, such a universe fiction will be understood by being able to analyze the symbolic language or expression that is familiar with the realm of meaning.

Within the framework of our research title, the analysis of the miracle motifs that took place in the “menkables” (the Sufi epics) or “velâyetnames” in the Islamic period, in which the religious and mystical cultural texture began to take shape together with the old belief system in the Turks before Islam, in the context of mythological elements and motifs, will be endeavored to be reflected in a sociological as well as historical perspective.

Keywords: Velâyetname, sacred four elements, sacred four directions, four-doors, forty stations

Geliş Tarihi/Received: 03.07.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested: 06.08.2024

Son Revizyon/Last Revision: 09.08.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 12.09.2024

Yayın Tarihi/Publication Date: 25.09.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Gülten GÜLTEPE
E-mail: gulten.gultepe@atauni.edu.tr

Cite this article as: Gültepe, G. & Berklı, Y. (2024). The mythological connections of the four sacred elements and four directions in the old Turkish belief system: The miracle motives in Velâyetnames four-doors forty stations. *Art and Interpretation*, 44, p. 68-78.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Türklerde tasavvufunu, kendine has anlatım biçimleri bulunmaktadır (Burckhardt, 1995, s. 9-10). Biri, IX. yüzyılda klasik kimliğiyle ortaya çıktığı düşünülen, İslam'ın koyu bir zühd ve takva anlayışı etrafında geliştiği (Ocak, 2020, s. 55), diğeri XII. yüzyıl sonrasında, bu yapılanmanın tarikat çevrelerinin faaliyetleri içerisinde yer alan, mistik tecrübeler olarak tanımlanmaktadır (Gültepe ve ve Berkli, 2022b, s. 511). “*Sufi ve ulema ayrımında, yaradan ile kul arasındaki ilişkinin şeriatı bilmede yeterli ve nihai olamayacağı, yaradan ile yaratılanın bütünlüğünü ancak insandaki mevcudiyetinin ruhsal uzvu olarak anlaşılabilir “kalp” ile ulaşılabileceği görüşünde birleşmekteydi*” (Karamustafa, 2020b, s. 32-35; Türer, 2020, s. 25). *Tasavvufun zihinsel yaklaşımlarla kavranamayacağı gerçeği, sufi öğretinin ancak içerden ve tamamen akli veya mental düşünceleri aşan yöntemleri özümseme yoluyla değerlendirilebilecektir.* Bu aşamada tasavvufun kendine has anlatım biçimleri, *islami görüşün Vahy’i kavramaya yönelik bakış açısında, çeşitli biçimlere girme ilkesine dair inancın göz önünde bulundurulduğu, simgesel düşünme yetisiyle karşılaşılabilecektir*” (Burckhardt, 1995, s. 9-10; Gültepe ve Berkli, 2022b, s. 511). Dolayısıyla araştırma başlığını oluşturan, kaynak ve kavram dağarcığı, Türklerde, İslam öncesi eski inanç sistemiyle birlikte dini ve mistik kültürel dokunun şekillenmeye başladığı, İslami dönemde “menkabe” veya “velâyet-name”lerde cereyan etmiş olan, keramet motiflerinin tabiatüstü unsurlarla ne derece örtüştüğü yönünde, kuramsal bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılacaktır.

Efsanenin kavram olarak, eski Türkçe’de karşılığı “menkabe”dir. Efsane, Fransızca “legends” ve Almanca, “sage” ve “legende” kavramlarını karşılamaktadır (Boratav, 2015, s. 111). Menkabe, Arapçada nekabe, “isabet etmek, bir şeyden bahiste bulunmak veya haber vermek” kökünden türeyen sözcük, öğünülecek güzel iş, hareket ve davranış anlamlarını da içermektedir (Şahin, 2022a, s. 14-17). Çoğulu menâkıb olan ifadenin kullanımı, 9. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan Hz. Peygamber’in ve ashabının faziletlerini ihtiva eden hadis bölümlerinin geçtiği, Kitabü’l-Menâkıb adlı eser bu eksende değerlendirilmektedir. Velilerin gösterdikleri tabiatüstü olaylar veya kerametleri, hikmetli sözlerini, davranışlarını nakleden hikâyeler (Keramat-ı Ahi Evran), Oğuz Kağan, Alp Er Tunga gibi destanlar menkabelerin, menâkıbnâmelerin çerçevesini belirlemektedir (Şahin, 2022a, s. 14-17; Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 15). İslami dönem ilk Türk menâkıbname özelliği taşıyan *Tezkire-i Satuk*

Buğra Han’da, Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han, kerametler gösteren bir veli hüviyetinde işlenir (Şahin, 2022a, s. 23; Küçük, 2013, s. 95). Diğer taraftan, etioloji veya dönüşüm efsaneleri olarak nitelendirilen mitolojik anlatılar içerisinde, yaratılış olgusuyla birlikte, tabiat elemanları içerisinde bir bitkinin veya türevlerinin, bir hayvanın ya da cansız bir tabiat unsurunun mevcut biçimine neden ve nasıl dönüştüğünü anlatan kaynaklar, içerik itibarıyla menakıpname türü eserlerle, benzerlik göstermektedir (Boratav, 2015, s. 61-62).

Türklerin mitolojik anlatıları içerisinde değerlendirilen, kozmik durum ve yaratılış olgusunun, insanın kimyasında dört unsurun şekillenmesiyle ilgili bilgiyi, Mısırlı Türk tarihçi Abdullah Aybek ed-Devadari’den nakledilen efsaneden aktarabilmekteyiz, Efsanede; “*İlk çağda yağmurdan hasıl olan seller Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamur sürükleyip getirdi ve bu çamurları insan kalıbına benzeyen yarıklara döktü. Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kaldı. Güneş Saratan burcunda idi ve sıcaklığı çok kuvvetli idi. Güneş, su ve toprak döküntülerini kızdırdı, pişirdi. Mezkür mağara kadinın karnı (batnı) vazifesini gördü. Su, toprak ve güneşin harareti (ateş) unsurlarından ibaret olan bu yığın üzerinden dokuz ay müddet rüzgâr esti. Böylece dört unsur birleşmiş oldu. Dokuz ay sonra bu yarıktan insan şeklinde bir mahluk çıktı. Bu insana Türk dilinde “Ay Atam” denildi ki “ay baba” demektir. Bu “Ay Atam” denilen kişi sağlam havalı ve tatlı suya indi. Kuvvet ve neşesi günden güne arttı, orada kırk yıl kaldı*” (İnan, 2000, s. 21; Arda, 2013, s. 13). Efsanenin dışı kişiye uyarlanması aşamasında benzer bir silsile ile karşılaşırız. Ancak güneşin yani ateşin buradaki konumu, “Sünbüle yıldızı” olarak geçmektedir. Toprakta yaratılan dışı kişiye “ay yüzlü” anlamına gelen “Ay-va” adı verildi. Ay Atam ve Ay-va’nın birlikteliğinden yarısı eril yarısı dişil kırk çocuk dünyaya geldi. Efsaneye göre, Ay Atam ve Ay-va’nın, mağarada dört unsurun birleşmesi sonucu vücuda gelmeleri, ölümden sonra gömülmeleri ve üzerlerinin altın kapı ile kapatılması yanlarına ise çiçeklerin konmasının yine mağarada gerçekleştirilmiş olması dikkate değerdir (İnan, 2000, s. 21; Durbilmez, 2009, s. 73).

Kutsal Dört Element- Dört Yön

Dört, pek çok kültürde maddi düzenin sayısı olarak tasavvur edilmiştir. Tabiatın alınan referanslar, ilk insanlardan itibaren Ay’ın zamanın düzenlenmesindeki dört fazı (hilal, büyüme, dolunay, küçülme), benzer şekilde Güneş’in konumu, hareketi mevsimsel döngülerin gözlemlenmesinde dört, esas çıkış noktası olmuştur

1 “Tasavvufun tarihi, başlangıcı ve gelişimine dair İslam düşüncesi ve kültür tarihinde, VIII. yüzyılın sonlarından X. yüzyıla değin sufilere ve etraflarında ortaya çıkan zümrelerden teşekkül ettiği bilinmektedir” (Ocak, 2021, s. 11; Uludağ, 2014, s. 21-22; Gültepe ve Berkli, 2022b, s. 511).

2 Dört unsur (Anasır-ı çehargane/Anasır-ı erbaa), tabiatın veya madde âlemin temel unsurları olarak bilinen ateş, hava, toprak ve su’dur. Tasavvufta nefsin dört mertebesi bu dört unsura benzetilmektedir. Nefs-i emmare ateşe, nefs-i levvame havaya, nefs-i mühleme suya, nefs-i mutmainne toprağa olan benzerliği vardır. Her bir element (Dört kapı) ve karşılığı on özellik ile karşılaştırılmış kırk sayısına (Kırk makam) ulaşılmıştır (Uludağ, 2016, s. 40-41; Durbilmez, 2008, s. 349-350). Farabi’nin sudür nazariyesinde varlık, mümkün ve zorunlu varlık olmak üzere bir ayrıma sahiptir. Bunlardan ikisi manevi, biri maddi olmak üzere üç varlık alanından bahis olmaktadır. Soyut (Mufârik) veya cismani olmayan varlığın Allah, feleklerin akilları ve faal akıl şeklinde bir felsefi tasnif söz konusudur. Somut veya cisimlerle ilgili olduğu düşünülen varlıklar nefis, suret ve maddeden mevzu feleklerdir. Cisimler ise semavi cisimler, insan, hayvan, bitki ve dört unsurdan müteşekkildir. Dolayısıyla âlem, ulvi (ilk akıl) ve süfli (insan ve dört unsur) âlem olmak üzere bir âlem tasnifi söz konusudur (Özden, 2018, s. 77-80). Türklerde, dört sayısının kullanımı tekke tarzı şiir metinlerinde (Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Kaygusuz Abdal, Muhyiddin Abdal ve Sorgunlu Sıdkı Baba) kapı, unsur (element), yön, melek renk, yâr ve özellik kavramlarıyla bir arada verildiği de dikkatimizi çekmektedir (Durbilmez, 2009, s. 77-78; Küçük, 2013, s. 95).

(Schimmel, 2021a, s. 86; Durbilmez, 2009, s. 72). Yeryüzündeki yaşamın temel koordinatları, dört yönde ve rüzgârda özel bir ehemmiyet ve özellik kazanmıştır. Eski Türk inanç ve düşünce sisteminde evren modeli, “gök” ve “yer”in temsil ettiği evrensel iki zıt tamamlayıcı ilke, dikotomik (iki ilkeli sistem) kozmoloji temelidir. Yarak ve kararık ilkeleri, “ata-eril” ve “ana-dişile”³ benzetilen nefesleri, sekiz yönden (dört ana ve ara yön) esen rüzgârlarla taşındığı, birleştiği su, ateş, ağaç, maden ve topraktan oluşan beş unsurun doğduğu, dolayısıyla eski Türklerde zıt unsurların, tamamlayıcı (evrenselci) düşünce yapı karakterini taşımaktadır (Esin, 2001, s. 21-25; Schimmel, 2021a, s. 87). Kâinat, bütün-parça veya tam tersi bir sistem inşası üzerine kuruludur. Kozmik hiyerarşisinin en belirgin kavramı “gök” ve onun çok katlı temayülleridir. Sonrasında yer ve yer altı olmak üzere bir tasnifle karşılaşılır (Çaycı, 2019, s. 35; Çaycı, 2021, s. 48-49). Bu anlamda düşünceyi görüntüye dönüştüren veya imgede tasarlanan çeşitli metaforik benzetme ve sayısal karakterler söz konusu olmuştur (Gültepe ve Berkli, 2022a, s. 1463-1464). Sayılara yüklenen anlam dağarcığı, sayısal ve ölçülebilir karakterinden ziyade, kültür içerisinde yaşanılmış ve tecrübe edilmiş dini inanç ve mitolojik boyutun, özel anlam katmanına dönüşmesiyle yakından ilgili olduğu düşünülmüştür (Durbilmez, 2008, s. 348; Aydın, 2019, s. 210-211). Türklerde göğün katları 7, 9, 12, 16, 17 olmak üzere çok katlı bir yapı tasviri benimsenmiştir. Her katın özelliği beraberinde bir de katmanlarını meydana getirmiştir (Bayat, 2011, s. 47; Taş, 2011, s. 212-215). Dolayısıyla dünya modelinde kat ve katmanlar vardır. Dört kapı ve kırk makam tabiat elementlerinin bu dörtlü unsurlarındaki kat ve katmanlar modeline uygunluk sağlamaktadır. Gökyüzünü tanımlayan veya tamamlayan “Gök çarkı”, “kök çıkırısı” veya “tezginç” ifadelerinin Arapçada karşılığı “felek”⁴ tir. Daimi hareketin veya zamanın kaynağı, dairevi bir formla karşılık bulan ve dönüş eylemini gerçekleştiren güç, dikotomik kozmolojiye atıf olan ve doğu yönünü temsil eden çifte ejderdir. Çifte ejderin veya çarkifeleğin günlük deveran sürecinde dört unsur olarak beliren ya da vasıflandırılan sıcak, soğuk, kuru ve yaş (ıslak) unsurlarının ortaya çıktığı düşünülür. Gök çarkın veya çarkifeleğin soyut, somut görünüşleri “astral araba tekerliği, çok kollu yıldız, açılmış bir gül ve güneş ışınlarıyla ilişkilendirir-

len bir merkezden çıkan oklar şeklindedir” (Çaycı, 2019, s. 35-36). Sufi mistisizminde dört sayısı, kutsi bir önemi haizdir. Tanrı’ya ulaşmak dört aşamaya bölünmek veya devir etmek demektir. İnsan-ı kâmil yani olgun insan tiplemesinde, dört kapı kırk makam mertebeleri (Dağlıoğlu, 2021, s. 68-69), nihai hedefe ulaşabilmede mana âlemi, çeşitli sembollere ve metaforlara kaynaklık eder. Bu süreçte, Tanrı’dan vahyolunan, yasa Şeriat kapısı, dar esrarlı yol Tarikat kapısı, Tanrı’nın ilham ettiği bilgi Marifet-Kapısı ve Hakikat Kapısı olmak üzere hava, ateş, su ve toprak simgeselliğinde karşılıklı benzetmelerin yer aldığı, “*melekut-meleksi dünya ve ceberut-tanrısal gücün mekanı yoluyla nasut’tan-insanlık lahut’a-tanrısal katına seyahat edilebilir*” bu ve öte dünya arasında mevcut olduğu düşünülen, geçiş merhaleleri veya devirleri bulunmaktadır (Schimmel, 2021a, s. 95; Schimmel, 2018, s. 45). Tasavvufi manada devir, “*Tanrı’dan sudur eden veya O’nun ilk yarattığı akıldır. Bu akıldan diğer kozmik akıllar ve nefis (ruh) ler var olur. Madde âlemi ve cüz’i nefisler, ilkin dört unsur olarak ortaya çıkar. Bilahare bunlardan cematat, bitki, hayvan ve insan meydana gelir. İnsan melekle hayvan arasında yer almış bir varlıktır. Bedeni yönüyle hayvanlar âlemine, ruhi yönüyle melekût âlemine bağlıdır. Bu dünyada işlediği iyi ameller ve nefis terbiyesiyle ölümden sonra mutluluğa erişecektir, asıl kaynağına ulaşacaktır. Ancak insan-ı kâmil olanlar, dairenin bitiş noktasına ulaşabileceklerdir*” (Ocak, 2017, s. 197; Gültepe ve Berkli, 2022a, s. 1463)⁶. Bir başka ifadeyle kozmostaki ruhsallığın, kutsala dönüşen simgesel bir ifadesidir. Farabi’nin tabiat görüşünde, benzer felsefeyi yakalamak mümkündür. Süfli (fizik) âlem, semavi cisimlerin bir hareketinin sonucudur. Fizik evrenindeki cisimler düz, yatay veya statik bir devinim izlerken gök cisimleri dairevi ve döngüsel bir hareket halindedirler. Diğer taraftan gök ve göğe ait cisimler, tümel ve tikel bir bilgi dâhilinde mevcut olan iki yönlü tasavvuru bir halden diğer bir hale geçişine yol açar. Dolayısıyla dört unsurun meydana gelmesi, gök cisimlerinde vuku bulan iki yönlü değişkenlikleri ölçüsünde, oluş ve bozuluşa kaynaklık edebilmektedir. Dört unsurun her biri farklı oranlarda bir araya gelir ve birbiriyle karışıkça zıt olan varlıklar vücuda gelir. Yüce Yaratıcı bu unsurlardan, farklı canlı türleri ve onlara özgü karakterler mevcuda getirmiştir. İnsan yaratılanlar arasında, akılı kabul edilebilecek bir

- 3 Türk düşünce sisteminde, evren şeması dikey sembolizmde gök, yer ve yer altı olmak üzere üç katmanlı bir yapı benimsenmişti. Yatay sembolizmde ise yeryüzü, kutsal bilinen tabiatın dört elementini ve dört yönünü teşkil eden ve simgeleyen doğu-ejder-ağaç, batı-aslan-maden, kuzey-yılan-su, güney-kızıl saksakın veya kızıl kuş-ateş (Esin, 2001: 25-26, Esin, 2004: 119; Von Gabain, 2009: 152) bir düzen anlayışına sahipti. Bu minvalde Türklerde dünya modeli “gök parlaktır, alttaki yağız yer karanlıktır. Güneş parlaktır, ay karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlak, dişi karanlıktır. Yerli, göklü, dişil ve eril ilkelerin karışmasıyla canlı, cansız veya somut, soyut iki varlık ortaya çıkar” (Esin 2001: s. 23; Gültepe ve Berkli 2022a: s. 1463; Çavuşoğlu 2007: s. 135-136). Türklerde bu dikotomik felsefi görüş, Yunus Emre’nin divanında metaforik bir dille aktarılmaya çalışılmıştır. “Dörttür anam, dokuzdur babam” ifadesinde gök, yer ve eril, dişil paralelliğine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır (Gültepe ve Berkli 2022a: s. 1466; Çavuşoğlu 2007: s. 135-136). Mevlana’da, “yeryüzü kadın, gökyüzü ise erkek gibidir”. “Sen benim göğümün, ben senin toprağın, içime ne yerleştirdiğini yalnız sen bilirsin”. Yer ve gök birlikteliği dişil ve eril arasında kurulmaya çalışılan, evlilik imgesini kültürün en eski mitolojik kalıntılarından tespit etmek mümkündür (Schimmel, 2021b, s. 32). Dolayısıyla eski Türk düşünce sisteminde ve devamında tasavvufta tabiat (yeryüzü) ve insan, kimyasında kutsal bilinen ve birbirine zıt, dört unsurdan od (ateş),hava (yel), âb (su), turâb/ hâk (toprak) vücuda gelmiştir (Durbilmez, 2009, s. 82).
- 4 Türklerde zaman mefhumunda, “gerçek ve sürekli zaman” ile öbür dünyadaki ölmelik ve sonsuzluğu niteleyen “öd” tabiri kullanılmıştır. Ölüm ve geçici zamanı ise “ödlek” farsça “zamane” bazen duruma göre talih ve felek deyimlerinin yerini aldığı bilinmektedir (Ögel 2022b: s. 93-95).
- 5 Konya Mevlana Müzesinde, 13. yüzyıla tarihlendirilmiş olan ve sanatkârının Mevlevî mahlasını taşıyan madeni kandilde, eserin yüzeyinde soyut tasavvurun somutlaşan geometrik, bitkisel ve zoomorfik motiflerden müteşekkil form elemanları yer almaktadır (Çaycı, 2019: s. 111-113). Kandilde zoomorfik biçimde çift başlı ve tek gövdeli kartal, ağızları açık ve kuyrucu düğümlü iki adet ejder, sivri kulaklı, ağız açık aslan figürlerinin ön ayakları yukarıya doğru kaldırılmış hareket halinde ve bitkisel formların bir arada verildiği kompozisyon (Çaycı, 2019: s. 111-113, resim 37a, Mevlana Müzesi Kandili), islam öncesi Türklerde kutsal dört element ve dört yöne tekabül eden hayvan remizlerinin bir bütünlük taşıması dikkate değerdir.
- 6 Devir nazariyesi, insan ruhunun ilk yaratılıştan itibaren, cansız varlıklara, oradan bitkilere, hayvanlara ve sonrasında insanlara intikali suretiyle bir gelişim aldığı görülmüştür.

yapıda yaratılmıştır. İnsanla birlikte bitki ve hayvanlarda, kimyasında mevcut dört unsurun oran ve karışımı nispetinde nefislerinin (ruh) suretini alırlar (Özden, 2018, s. 80-81).

Şeriat Kapısı-Hava

Tabiat elemanlarının dörtlü sistemine bağlı, kimi zaman beşli unsurlar içerisinde su, ateş, toprak daha belirginlik kazanırken hava, ağaç, demir, güneş, ay yerine ve zamanına göre değişkenlik göstermiştir (Ocak, 2017, s. 39). Türklerde yönlenme konusunda temel prensip, güneşin doğduğu yön olan doğu idi. Bu sebeple Türkler yüzlerini doğuya döner, sonrasında sağ, sol ve arkalarına gelecek yönleri tayin ederlerdi (Ögel, 2022a, s. 427). Türkçede “yel” kelimesinin çoğu zaman bilinen hava, rüzgâr kelime anlamlarıyla da birlikte kullanılmıştır. Rüzgâr, mevsimsel veya zamansal döngüsü içerisinde değişken bir yön seyretmiştir. Nitekim rüzgârın esmesi sabit olan hava değişimini ve türlü hallerin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Bayat, 2012, ss. 166-167). Halk inanışlarında tabiat unsurlarına ait fonksiyonel özellik taşıyan yel veya rüzgârın, “Yel Ana” ve “Yel Baba” biçiminde tasavvur edilmesiyle mitolojik veya ilâhî bir kimliğe büründürülmüştür. Bu yapının İslami dönemle, Türkmenler arasında mitolojik varlıkların, eren veya evliya kimliğine evrildiği, türbe (Boz Geyikli ve Yel Baba) ve ziyaret yerlerine saygı gösterildiği bilinmektedir (Bayat, 2012, s. 169). Hacı Bektaş-ı Veli'nin Makâlât adlı eserinde, Âdemoğlu dört türlü nesneden bir başka ifadeyle tabiatın dört temel unsurundan meydana geldiği bilgisine şöyle ulaşılmaktadır; “*Hak subhânehû ve te'âlâ Âdemi dört dür-lü nesneden yaratdı ve hem dört gürûh kıldı ve hem dördin dört dür-lü tâatda kodi ve dört dür-lü halleri ve dört dür-lü arzuları vardur. İmdi dört dür-lü nesneden kim yaratdı evvel topraktan ikinci sudan üçüncü oddan dördüncü yilden ve dört gürûh kim kıldı*” (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 33). Dolayısıyla eserde, inanan insanlar dört grup olarak gösterilmiş ve her bir grubun özelliklerinin yanı sıra yapımları gereken işler sıralanmıştır. Abidler (Şeriat) topluluğu, bu dört grubun birincisi ve asılları yilden/rüzgârdan yaratılmıştır. Şeriat

kapısında, rüzgâr temiz ve güçlüdür. Rüzgâr, ekini tanelerinden ayıran ve dünyayı kötü kokulardan temizleyendir. Bu halde, insan helal, haram, temiz ve murdarı şeriat kapısında bilmeye eğitilir. Nitekim Allah (c.c), bütün nesnelerin varlığını Kur'an'da; “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık kitaptadır” buyurur (En'am, 6/59) (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 44). Âdem'in tabiatın temel dört prensibinden vücuda gelmesi, evladının dört bölüğe ayrılması ve bölüğün dört türlü ibadete bırakılması, dört kapı, kırk makam ve kırk adet merdiven bahsi, insanoğlunu Tanrı'ya ulaştırabilecek kavram yapısını açıklamaktadır (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 28). Diğer bir ifadeyle varlık dönemleri, varlığın kendisi için mümkün olan kemal çizgisinde yükselmesi (Edvar-ı vücut), anlamında yukarıdan aşağıya yarım daire şeklinde bir iniş olduğu düşünülür. Bu iniş karşıt olarak gelişen varlığın, aşağıdan yukarıya doğru yine yarım daire şeklinde bir yapı kazanan çıkışıyla tamamlandığı, tam bir daireyi meydana getirmektedir (Uludağ, 2016, s. 116-117). Dolayısıyla varlığın bu âlemdeki konumu veya mevcudiyeti, tam bir daire formunda tamamlanışıyla tasavvur edilmiştir.

Tarikat Kapısı-Ateş

Türklerde kutsal dört yön, dört bulung (Hun Güllü) (Berкли, 2011, s. 32-33) simgeselliğine tekabül eden, tabiatın dört temel unsuru içerisinde yer bulan ateş, güney yönünü temsil etmektedir. Tarikat topluluğu, zâhidlerdir. Bu topluluğunun, yaratılışında menşei veya temel unsur ateştir (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 47). Bu düşünce yapısında, insan ruhunun bedenden sonra ulaşacağı yer, gökteki ilâhî ateştir (Ocak, 2017, s. 247). Orta Asya Şaman gelenek ve ritüellerinde, ateşes arındırıcı bir güç atfedilir. “Ocak” sözcük olarak ateşten türetilmiş bir anlamı karşılayacağı gibi diğer taraftan ateşin, şifa ritüellerinde belirli bir hastalığa karşı şifacılıkla donatılmış kişi için de “ocak” deyiminin kullanıldığı bilinmektedir (Boratav, 2012, s. 34-35). Kutsal dört yön simgeselliğinde ateş, tasavvufi açıdan Velâyetname-i Otman Baba'da tabiatüstü bir motiftir. Velâyetname'de varlık bilinci, mistik bir halde işlenmiştir. Tanrı-İnsan ki-

7 “Her nesne aslına döner”. “Muhib (toprak) olan, arif (su) kişiye sorar. Yüce Tanrı Kur'an-ı Kerim'de: “Şundan yaratıldık, geri ona döner, sonra yine ondan çıkarız” buyurur (Tâhâ 20/55). Öyleyse şimdi, toprak toprağa, su suya, ateş ateşe ve rüzgâr rüzgâra gitti” (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 55). Tasavvufi kaynaklarda, sâlikin ruh âleminde nefse bahis, terbiye edilmesi metoduna uygun derecelendirmelerden bahsedilmektedir. Nefs-i levvame (hava), tarikat erbabının ruhunu olumsuzluklardan, kötülüklerden men ettirmesi, iyiliklere yönelmesi ve mevcut önceki kötü fiillerden arındırması, nefsinin ve ruh dünyasını yeniden inşa etmesiyle başlayan bir derecelendirme-dir (Türer, 2020, s. 123-124).

8 Türk mitolojik düşünce sisteminde, Ot-ine, ot ana olarak bilinen ateş ilahesi, saadet ve refah temin eden ilahi bir varlık görünümündedir (İnan, 2020a, s. 274).

9 Velâyetname-i Otman Baba'da, kutsal dört yön-dört element simgeselliğinde ateşin şifacı yönüne atfen, Fatih Sultan Mehmed'in hastalandığında Otman Baba'nın, dört selvi ağacından yakılan ateşin başında “Karanlık götürülsün ve Mehmed sağ olsun” şeklinde edilen dua ile hastalığı tedaviye çalıştığına dair bilgiler mevcuttur (Ocak 2017, s. 242-243). Hastalıklı ruhu şağaltma veya iyileştirici gücün, Otman Baba'nın kerametinde kutsiyeti kazanılan tabiatın dört elementinde tezahür ettiği görüşünü verir niteliktedir. Yakılan ateşte dört selvi ağacından bahisle, sayısal değeri kutsal dört yönle olan bağlantıyı da ortaya koyabilmektedir. Hacı Bektaş Veli menkıbesinde ateşin keramet motifi, hırkasını yakarak orman oluşturması, sema ritüeli, ateşin etrafında kırk defa dönülmesi, hırkasın küllerinin havaya savrulması, “Bu küllün düştüğü yerde ağaç bitsin. Kıyamete kadar tükenmesin” şeklinde cereyan etmiştir. Ateş, “çehar, alamet” denilen Velilik alametlerinden birisidir (Hacı Bektaş-ı Veli 2022, s. 43). Mitolojik düşüncede dolayısıyla yaratılış olgusunda, insan bedenini oluşturan, toprak, kil, ağaç veya kamış, Tanrı tarafından bir araya getirilen doğal tabiat elemanları olmuştur (Berкли ve Gültepe 2020, s. 448). Eski Türk inançlarında ağaç kültü, bütün Türk boylarının mitlerinde, destanlarında çok derin izler yaratmıştır. Kutsal ağaç, hayat ağacı, dünya ağacı, kozmik ağaç, göğün direği, kurban ağaç şeklinde beliren ifadeler, tabiat elemanının Türklerde özelliği olan ağaçlara yüklenen anlam ve ilişkinin hakim dolayısıyla belirgin göstergelerini açıklamaktadır (İnan, 2020b, s. 244; Sagalayev, 2017, s. 31-33). Geleneksel dünya görüşü ve folklorik malzemeler içerisinde ağaç, tek başına yeterli değildir. Kerametlerin oluşum aşamasında ateşin şifacı yönünde ağacın etkin olduğu, yaşam kaynağını niteleyen tabiatın temel elementleriyle bir bütün halinde geliştiği anlaşılmaktadır. Nefs-i emmare'nin ateş unsurunda, salık nefis terbiyesinde hayvani ve şehvani arzularının etkisindedir. Bu merteye, tasavvuf erbabında, salıkın ruh terbiyesinde olgunluğa ulaştırabilecek ilk ve erken safhadır. Bu aşama, gerçekte bir merteye olarak kabul görmemektedir (Türer, 2020, s. 123-124).

10 Eser, halifelerinden Küçük Abdal tarafından kaleme alındığı, Velâyetname-i Şahi veya Velâyetname-i Sultan Baba isimleriyle de bilinmektedir. Otman Baba'nın hayatı (d. 780/1378-1379 - ö. 883/1478) tasavvufi fikirleri, kerametleri, dünya görüşü, devrin hükümdarı II. Mehmed'le olan münasebetleri, devlet adamları, şeyhleri ve bulunduğu coğrafyanın halklarıyla olan ilişkileri hakkında ayrıntılı bir içeriğe ulaşılmaktadır. Otman Baba'nın Velâyetname'de Oğuz Türkçesiyle konuştuğu, fizyonomisi veya

şileştirilmesinde (Gültepe, 2019, s. 590-592), Otman Baba'nın âleme şahlığını ilan etmek istediği "Tanrı'nın her şeyde ve özellikle insanda görünür olduğuna" hareketle, birçok kez kendisini Tanrı'yla bir, varlıkta birlik anlayışını savunmuştur (Şahin, 2022a, s. 201; Ocak, 2016b, s. 31; Karamustafa, 2020a, s. 62). Veli'nin gösterdiği kerametler veya tabiatüstü olaylarda bir buluta bindiği, yıldırım kendisine kamçı yaptığı, fırtına çıkardığı, yağmur yağdırdığı, abdallarıyla birlikte buldukları yerde büyük cesamete ateşler yaktığı ve etrafında sema ettikleri dolayısıyla çeşitli tabiat olaylarının gerçekleştirilmesinde doğal güçlere hükmetme yetisine sahip olduğuna inanılmaktadır. Tabiat kuvvetlerine hakim olmak, ateşten korkmayan bir ruhun, kudreti veya kerameti gösterecek bedene girmesi suretiyle, hasıl olduğuna dair tespitler vardır (Ocak, 2017, s. 169). Abdal Musa Velâyetnamesi'nde (Türk destanı kaynaklı menkabe) ateşin keramet tecellisi, Abdal Musa'nın benzer bir şekilde Hz. İbrahim'in Nemrut tarafından ateşe atılması hadisesini hatırlatır (Ocak, 2011, s. 41; Ocak, 2016a, s. 151)¹¹. Abdal Musa, dönemin Teke Beği tarafından cezalandırılmak istenir, her evden bir yük odun getirilmesi ve bu odunlarla ateş yakılma emri verilmesi üzerine, Abdal Musa bütün dervişleriyle birlikte ateşe "Hu" diyerek girer ve "Sizinle şöyle oynayalım, kim Od'un yirinde çayır bitsün. Beni sevenler yürisin" der. Abdal Musa ile birlikte bütün canlılar, dervişler, dağlar, taşlar yürüdüler (Güzel, 2019, s. 125). Velâyetname'de veliler, tabiatlarında mizaçlarında mevcut sayılan öğelerden ateş, hava, su, toprak olmak üzere "divane" ve "meşru" şeklinde tasnif edilmiştir (Şahin, 2022a, s. 203-204; Karamustafa, 2020a, s. 62). Dört yön simgeselliğinde ateşin hayvansal remzi kuşlar ve türevleridir. Türklerin folklorik malzemelerinde, Toğrul, Zümrüd-i Anka¹², Pers mitolojisinde Simurg ve Arap mitlerinde Anka kuşu kimi zaman kartalla olan benzerlikleri arasında yer almıştır. Kozmogonik

efsanelerde ve çeşitli halk inanışlarında insan yaratılmadan önce yaşamış olan ilk kuşun yaratıldığı yönündeki bilgilere tesadüf edilmektedir (Boratav, 2012, s. 99; Beydili, 2015, s. 497). Oğuzların hanelerinde armalarında yırtıcı kuşlardan olan şahinin farklı türlerinden bahsedilir. Raşid-ad-Din Fadallah'a göre altı tür, Abu'l Gazi'ye göre ise 24 Oğuz boyundan her birinin bir şahin türüyle örtüştüğü ve ruhlarını temsilen ongun veya totem geleneğinin bir işareti veya tamga'nın tabii bir gelişiminin yansıması olarak ele alınmaktadır (Berkli, 2011, s. 59-61; Boratav, 2012, s. 103-104). Türklerde hükümdar ongunu şeklinde beliren kuş formlarının veya türevlerinin dikotomi, zıt prensipler ilkesinden hareketle Çin'de Kızıl kuş, Türkçede Kızıl Sagızgan'ın yıldız manzumesinde, kışın verilen ad Kara-kuştur. Diğer taraftan kaynaklarda, Hakanlı hükümdarına "Hakan ve altın kanatlı kuş" diye hitap edildiği kaydedilmektedir (Esin, 1976, s. 413). Karakuş, gece ve gündüz zıtlığında göğün zirvesinde, tün (gece), gün (gündüz, güneş) ilkelerine hâkim gelmektedir. Yırtıcı kuş ikonografisi, biçimsel açıdan efsanevi bir biçim teşkil etmektedir. Bu biçimsel yapının Hakanlı ve Selçuklu sanatında kulaklı, altın kanatlı kuş, kara-kuş, tavşancıl kartal (Afrasiyab veya Alp-er-Tunga'nın ongunu), il kuş, alacalı kartal denen temsillerde görüldüğü bilinmektedir (Esin, 1976, s. 414-415).

Marifet Kapısı-Su

Marifet topluluğu, ariflerdir. Bunların aslı, sudan yaratılmıştır. Su, temiz ve temizleyicidir. Nitekim arifler katında, "her sözün üç ön yüzü ve birde ardı vardır. Şu halde temiz su hangi kaba girerse, o kap gibi temiz olur. Kendisinden başka nesne ona benzemez, rengi bilinir ve murdarı kabın dışında bırakır". Ariflerde kendisinde arınmış ve temizlenmiş, temiz su kabına benzetilmektedir (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 51).

fiziki görüntüsünde, ala gözlü, kızıl benizli bir yapı gösterdiği (Şahin, 2022a, s. 196-197), renk simgeselliğinde kutsal dört yön veya elementin bir başka ifadeyle güney-ateşe tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Otman Baba'nın tabiat olaylarına hükmetme gücü veya bu yönde vuku bulan kerametleri, eski Türk dininin Şamanist motiflerini sergilemektedir. 15. Yüzyılda yazıldığı kuvvetle muhtemel Menâkıb-ı Piri Baba'da bahsedilen kerametlerin, benzer karakterler taşıdığı bilinmektedir. Eski Türk inanç sisteminde kutsal dört yön ve dört elementin güney yönünün temsilleri, ateş ve kuş formlarıdır. Bektaşilik tarikatı içinde yazılmış menâkıbnameler içerisinde değerlendirilen Menâkıb-ı Piri Baba ve Velâyetname-i Hünkâr Hacı Bektaş Veli'de geçen keramet motifleri, Kâbe yolculuğu, mevsimi olmayan meyvelerin olgunlaştırılması, güvercin kılığına girme şeklinde beliren ortak yönleri bu bahisle örnek teşkil etmektedir. Güvercin kılığına girme, Piri Baba'nın ölümünden sonra gerçekleşmiş olduğuna dair, Menâkıbname yazarı Hoca İbrahim'in bir fırtınada gemileri batmak üzere iken Piri Baba'nın güvercin donunda kerametinin tecelli ettiği ve bu şekilde kurtarıldığı bilgisini paylaşmaktadır (Şahin, 2022a, s. 207-212). Ahmed Yesevi'nin Hacı Bektaş Veli ile birlikte Rum diyarındaki halifeleri arasında değerlendirilen Piri Baba'nın Fatih Sultan Mehmed devrinde yaşamış Otman Baba ile benzerlikleri onun Kalenderi dervişi, ermiş bir Veli olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Kutsal dört element simgeselliğinde, uçma veya taşıma unsuru aracına binaen bir menkabe; Seyyid Mahmud Hayranî'nin, Hacı Bektaş Veli'yi ziyareti esnasında arslana (batı yönün hayvansal remzi) bindiği, elinde yılan (kuzey yönün hayvansal remzi) müteşekkil bir kamçı taşıdığı, bu karşılaşma aşamasında, Hacı Bektaş'ın kızıl bir kayaya binerek (güney yönünün renk simgeselliği ve uçma eylemi) ve kayayı belli bir süre yürüttüğü hikâyesi anlatılır (Ocak, 2017, s. 122). Hacı Bektaş-ı Veli menkabesinde, Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya seyahatinde güvercin donunda/kılığında geldiği ve Sulucakaraöyük'de bir taşın üstüne konduğunda ayaklarının bu taşta gömüldüğü anlatılmaktadır (Ocak, 2017, s. 125). Menkabe uçma eylemini gerçekleştiren kayanın kızıl renkte olduğu bilgisi, renk simgeselliğinde güney yönü, ateş ve kuş motifleriyle bağlantılı olduğu görülecektir. Tabiat kültürü içerisinde değerlendirilen inanç motiflerinin dört element ve buna mukabil dört yönle olan ilişkilerinin tesadüfi olmaması gerektir.

11 Türklerin menâkıbname türü eserlerinde, erenlerin, pirlerin çeşitli kerametlerinden bahis olunmaktadır (Ocak, 2011, s. 38-42).

12 Güneş ile ilişkilendirilen, ateşin hayvansal remzi turna olmuştur. Kimi zaman koç ve zümrüd-ü anka (İbnü'l Arabî'nin "Anka'ı mugrib'fi marifeti hatmil-evliya" ve "Şemsî'l-magrib" adlı eserinde ifade ettiği belirtilen "Anka Allah'ın, içinde âlemin bedenini açtığı tozdan ibarettir". Bu tozun âlemin maddî ve cismanî varlığını ortaya koyduğu dolayısıyla anka, İbnü'l Arabî'de madden hayvani bir varlık değil, Hz. Adem'le özdeşleştirilmiş ve (Çoruhlu, 2014, s.16-17) insan-hayvan birlikteliği, metaforik bağlamda kişileştirilmiştir. Pir Sultan Abdal'ın bir beytinde de bu yapı, örneklenmiştir:

Hazret-i Şah'ın avazı

Turna derler bir kuştadır

Bakışı arslanda kaldı

Döğüşü dahi koçtadır (Melikof, 2014, s. 80; Gültepe, 2019, s. 591).

13 Sufi mistisizminde, şahin "can kuşu" olarak tanımlanır. Dolayısıyla bu kuşun sufiler tarafından, tabiatında haşin vahşiliğinin terbiye ediliş tezahürü, mürşidin şefkat altına giren itaatkâr kuş ile Kur'an'ın "Rabbine hoşnut olarak dön" (Sure, 89/27-8) ayeti, sembolik bir dille aktarılmaya çalışılmıştır. Diğer bir ifadeyle, can kuşu, nefsi-i emmarenin, nefsi-i mutmainneye dönüşmesini sağlamıştır. Bu temel görüşün süfillerinde, hâkim olduğu bilinmektedir (Schimmel, 2021b, s. 63; Ülken, 2015, 75).

Türklerde kutsal dört yön simgeselliğinde ve tabiatın dört temel unsuru içerisinde değerlendirilen su, kuzey yönünü temsil etmektedir. İslam öncesi Türk evren algısında, gök ve göğe ait unsurlar, kozmogonik ve metamorfik (dönüşüm) bir yapı içerisinde gelişim göstermiştir. Arkaik malzemelerde, kutup yıldızı ile göğün kapısı birlikteliğine vurgu yapılmıştır. Türkçe metinlerde, gök kapısının göğün kuzey yönünde olduğuna dair tespitlerde; “*Kidin tagdın bulungda, Tengri kapığı* açıldı. Şimal-*gaib* köşesinden, gök kapısı açıldı” geçmektedir (Taş, 2011, s. 222-223). Türklerde, “*Iduk Yer-sub*” (Kutsal Yer-su) sadece maddi bir varlık görünümünde değil, aynı zamanda görünmeyen yer-suyun hâkimi olan ilâhî ruhların (atalar ruhu) ve gücünde temsilieriydiler (Taş, 2011, s. 224-226; Bayat, 2012, s. 248). Diğer taraftan suyun yaratılma mitlerinde kozmos, sudan türemiştir¹⁴. Bu bahisle, su yaratılışın temel noktası ve işlevsel bir unsur olduğu görüşü evrensel bir olgudur. Bütün dinlerde neredeyse geçerliliğini koruyan malzemeler, mitolojik göstergelerin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürlerin tarihsel süreç içerisinde inanç esaslarına sirayet eden ya da eklenen mitolojik yapının tarihsel, felsefi, sosyolojik, psikolojik, folklorik ve dini yönüyle dolayısıyla itikadi yönlerden olmak üzere kompleks bir boyut kazanmaktadır (Ocak, 2009, s. 138-139). Dört temel unsurun mitolojik kapsamı tabiat veya tabiatüstü olaylar, kozmik durum ve yaratılış olgusunun zamansal akışı içerisinde kutsala dönüşen, nakledilen ve yeniden üretilen bir anlatım özelliğine sahip olmasıdır. Söz konusu mitolojik unsurların yeni görünüşleri ve kültür içerisinde nüfuz dairesi, menşei dolayısıyla yaşama imkânı bulması, sosyolojik açıdan geçerliliğini korumaktadır (Ocak, 2009, s. 138-139). Dolayısıyla evren bütünlüğü “*materia priması*” su simgeselliğinde ve yapısında mevcut biçimlerini barındırabiliyordu (Burckhardt, 2020, s. 151). Altayların inaniş ve inanmalarında, yer yaratılmadan önce su vardı. Efsanede, Kuday ya da Ülgen’in yer yaratmak için, kendisiyle arkadaşlık eden “kişi”ye emrederek denizin dibinden toprak çıkarttığı ve sonrasında ilk insanların bir ağacın dalından meyve biter gibi türediği anlatılmaktadır (Radloff, 1986, s. 215; İnan, 2000, s. 14). İnsanoğlunun yaratılış kimyasında, erkek suyuna nutfe, kadın suyuna emşac de-

nilmektedir. “*Doğrusu biz insanı, imtihan etmek için karışık bir nutfeden (erkek ve kadının suları ile döllenen yumurtadan) yarattık da onu iştirici, görücü yaptık*” (İnsan 76/2) (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 122). Hacı Bektaş Veli’nin, Can Baba’yı kurtarması menkıbesinde, Huda’nın kudreti ve Veli’nin velayetiyle, su ateşin karşısında serinletici, koruyucu bir yapı kazanmıştır¹⁵ (Hacı Bektaş-ı Veli, 2022, s. 325).

Hakikat Kapısı-Toprak

Muhibler (Hakikat) topluluğu, topraktanır (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 55). Toprak simgeselliğinde, ata asıldır yani tohumdur. Ana ise köktür. Muhiblerden, “*Yüce Allah’ı nasıl buldunuz?*” Sorusuna karşı, “*Allah’ı kendimizde bildik kendi özümüzü de Allah’tan bildik*” şeklinde cevap alınmıştır (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 55). Türklerde yer, çoğu zaman toprakla eş değer görülmüş, genel manada bütün dünyayı içine alan ve göğün karşısında bulunan ikinci kutsi bir varlık olarak düşünülmüştü. Eski Türk düşüncesinde yapı, kozmogonik bir biçimde ele alınmıştır. Göktürk yazıtlarında, “yukarıda gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında kişiöğlü yani insanoğlü yaratılmış”. Dolayısıyla kişiöğlü, yerle göğü birleştiren üç kutsal varlıktan biri olarak değerlendirilmektedir (Ögel, 2022b, s. 93-95). Türkler dört yönü tayin ederken, yüzlerini güneşin doğduğu doğu yönüne dönerlerdi. Oğuz Kağan destanında Kün baduşı (Gün batısı), Göktürklerde arka, geri ve kuyruk sokumu tabirleri batı yönünü niteleyen ifadeler içerisinde yer almıştır (Ögel, 2022a, s. 433-435). Hunlarda yüzün dönük olduğu yön, aydınlığın ve ateşin simgeselliğini belirten güney yönüydü. Bu aşamada batı sağda, doğu solda kalırdı. Hun hükümdarın, yılın belirli aylarında dikotomik, zıt prensipler ilkesinden anlaşılacağı üzere batı yönüne dönüp, Ay’a kurban verdiği bilinmektedir (Ögel, 2022a, s. 435).

Anâsır-ı Erbaa-a’da, tabiat elemanları içerisinde dağ, taş, kaya bir başka ifadeyle toprak ve toprakla ilgili mefhumların dolayısıyla batı yönünün maden unsuruyla belirgin bir ehemmiyet kazandığı bilinmektedir. Dağ, Altın Dağ (Altun Yış) Türk kültüründe ve Göktürk devri sanatında, maden unsuruna bağlı gelişmiştir (Esin, 2004, s. 11-22). Abdal Musa Velayetnamesinde, keramet motiflerinde kut-

14 Türklerin dikotomik felsefesinde su, hayat suyu (ab-ı hayat) ve ölüm suyu olarak zıt/ikili bir halde düşünülür. Aynı şekilde, dünya modelinde kozmogonik (evren doğum) ve eskatolojik (evrenin sonu) mitlerin yansımasında görülmektedir. Mitolojik düşüncede su, biçimsiz şekil ve kaos olarak algılanmıştır. Suyun iyisi, kuzey yönün havansal remizlerinden yılan kimi kaynaklarda ejder (yilbuke) biçiminde tasavvur edilmiştir. Diğer taraftan ejderin, yılanla vahşi mandanın veya ceylanın çiftleşmesinden ortaya çıktığı bilinmektedir (Bayat, 2012, s. 248, 256-257). Tasavvuf düşüncesinde nefis, olgunluk mertebesinde şehvani (ateş) ve dünyaya ait zevklerden (hava) arınmışlığına takiben salık, Nefs-i mülheme merhalesinde veya su unsurunda, uhrevi mükâfatlardan sıyrılmış, Hakk’ın sevgisi ile bir olmuş haldedir. Artık nefis, merhaleleri kat ettikçe (cisimiyet, zulmaniyet ve kesafet azalırken), ilâhî aşkın tesirini (ruhaniyet, ve letafet artar) hissetmeye başlamış vaziyettedir. Bu mertebede salikin ruh dünyasına, Hak tarafından birtakım ilimler ilham edilir. Faydalı ilim, tevazu, tevbe, sabır, şükür, cömertlik, kanaat ve tahammüldür (Türer, 2020, s. 124-125; Uludağ, 2016, s. 274-275).

15 Hacı Bektaş-ı Veli’nin, su unsuru hakkında kerameti ve “Hünkâr” ismini alması ile ilgili, ayrıca bakınız (Hacı Bektaş-ı Veli, 2014, s. 82). Velayetnamede, Hünkâr’ın şahin donuna girmesi (Hacı Bektaş-ı Veli, 2014, s. 125), gayb (âleminden) kırk hurma, (Hacı Bektaş-ı Veli, 2014, s. 129), inkârcı topluluğa karşı gündüzü, geceye çevirmesi (kırk gün), (Hacı Bektaş-ı Veli, 2014, s. 134), yedi başlı ejderha (Hacı Bektaş-ı Veli, 2014, s. 141), inkârcı topluluğa karşı kıtlık ve kuraklık gösterilmesi (yağmurun yağmaması, çayların kuruması), ateşin yanmaması (kırk gün) (Hacı Bektaş-ı Veli, 2014, s. 149-153), güvercin donuna girme şeklinde vuku bulan kerametleri olmuştur (Hacı Bektaş-ı Veli, 2014, s. 157).

16 Hacı Bektaş-ı Veli’nin Makâlât adlı eserinde, dört grup insana tesadüf edilmiştir. Abid-rüzgâr, zahid-ateş, arif- su ve muhib-toprak olmak üzere Âdem’in tabiatın dört temel unsurundan yaratıldığı; “abidler, zahitler ve arifler dünyalık beklentileri olan topluluklardı. İçlerinde muhibler, mana kavimleridir. Muhib olanların hallerini şerh etmek çok uzun iştir ve çeşitlidir, fakat akıl ermez, gönül tatmin olmaz ve insanın sureti bunları kavramaz”. Kul Allah Teâlâ’ya kırk makamda erer, dost olur. Onu şeriat (rüzgâr), onu tarikat (ateş), onu marifet (su), ve onu hakikattir (toprak) bilgisine ulaşılmaktadır. (Hacı Bektaş Veli, 2021, s. 67; Hacı Bektaş Veli, 2022, s. 50). Salık, Nefs-i mutmainne (toprak) mertebesinde, kalbi itmi’nân içerisinde ve Hakk’ın fillerinin tecellilerini kavrar hale gelmiştir. Bu merhalede salikin kazanmış olduğu özellikler ilmiyle amel, tevekkül, açlık, riyazet, ibadet ve tefekkürdür. Nefs-i mutmainne veya hakikat (toprak) makamında salik, bütün evrende Hakk’ın kudretini insanlarda ve eşyada görmesiyle birlikte, birtakım keşf ve kerametlere nail olur (Türer, 2020, s. 126).

sal dört yön, dört elementin unsurlarının bir arada verildiği anlaşılmaktadır (Güzel, 2019, s. 91-93). Velayetnamelerde tabiat, adeta canlı bir dille verilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla vuku bulan kerametlerin anlaşılmasında ve anlamlandırılmasında kişileştirilmiş (metamorfoz) bir yapıyla karşılaşırız. Bektaşî şairlerinden Hamdullah'da, insan yaratılışındaki dört unsurun kaynağı ve inancının göstergelerini tespit etmek mümkündür.

“Anâsırdan bir libasa büründüm

Nâr u bâd u hâk ü âbdan göründüm

Hayru'l-beşer ile cihana döndüm

Âdem ile bile bir baş idim ben” (Ocak, 2017, s. 238-239).

Tabiatın dört temel elementi, sufi mistisizminde insan mizacında veya nefsinde, hayvan remizleriyle simgeleştirilir.

“Yerinde duramayan dört hayvan çekiyor dünyanın arabasını,

Gem vur onlara ve ehlileşitirdiklerinden biri olsunlar” (Schimmel, 2021a, s. 86).

Türk kahramanlığını ve yiğitliğini tasvir eden Firdevsî (ö. 411/1020) destanı, Şâhnâme'de, kutsal dört elementin ve hayvansal remizlerini müşahede edecek yöndedir.

“Türkler savaşta erkek ejderdir,

Sulukları alev hınçları bela yağmuru,

Bayrakları, zırhları siyah demirden,

Bilekleri ve külahları demirden” (İnan, 2020b, s. 284).

Şekiller evreni içerisinde mevcut biçimler, görünürde var olan biçimin ötesinde, derin anlamlar içermektedir. Nesnenin bilinmeyen veya görünmeyen âlemi, soyut tasavvurun hakikatinde/ıdrakinde gizlidir. Nesnenin veya maddenin görünmeyen bir kuvvetin/ruhun taşıyıcısı olması dolayısıyla biçimine bürünmek her bir şeklin birden fazla görünüşler altında ortaya çıkabilme referanslarını verebilmektedir. Veliler, kutsal kişilerin keramet motifleri bu bahisle insan, hayvan, bitki ve eşya görünümünde belirebilmektedir. Eski Türklerde şaman/kamların dini ayin/ritüellerinde, i je kılıf, ana-hayvan, hayvan eşler (İnan, 2020a, s. 458) veya töz

adı verilen kılığına girilen hayvan ruhuna (Güzel, 2019, s. 104-105) sahip bir bedenleşme, şekil alma hadisesi gerçekleşir. Destanlarda bahsi geçen kahramanların, kutsiyeti düşünülen And (yemin) törenlerinde tabiatın dört elementi içerisinde değerlendirilebileceği-miz ve ruhuna inanılan taş, su, kılıç ve ok gibi mukaddes nesnelere üzerine addolunurdu (İnan, 2017, s. 69)¹⁸. “Ruh¹⁹ kavram itibarıyla, “Altay düşüncesinde yaşayan her şeye insana, hayvana, bitkiye, rüzgâra, yıldızlara, ışığa, madene hatta bazıları için yapılmış nesnelere hayat veren ve genellikle görünmeyen bir kuvvet anlamına gelmektedir” (Roux, 2021, s. 154; Beydili, 2015, s. 475-478). Ruhun görünürlüğünün ayırt edici özelliği, canlı ve cansız bir nesnenin içinde ebedi ve daimi var olmadığı dolayısıyla soyut, somut hallerde devri daim hareketi nispetinde gerçekleştiği bilgisine ulaşılabilmektedir (Gültepe ve Berkli, 2022a, s. 513).

Türklerde kutsal olarak düşünülen, tabiatın dört temel unsurun (ateş-su-yel-toprak, od-âb-bâd-hâk) ve buna mukabil inancın²⁰, İslam öncesi dönemlerden itibaren nakillerini tarihi kaynaklar vermektedir. Tesadüf edilen bilgilerde, Bizans İmparatoru Maurice adına Batı Göktürk'lerine giden ve elçilik heyetinde bulunan Theophilact Simocatta'nın, “Türklerde ateşe, fevkalade bir kudsiyet izafe ediyorlar. Aynı şekilde hava ve suyu takdis edip toprağa büyük bir önem veriyorlar” ifadelerine yer verilmektedir. “Batı Göktürk'lerin dışındaki Türklerde kutsal dört unsurun toprak, su, ateş ve ağaç şeklinde görüldüğü, bazen su, ateş, ağaç ve demir veya toprak, su, ateş, ağaç ve rüzgâr şeklinde değişen bir beşli unsurlar tasavvurunun görüldüğü de bilinmektedir” (Ocak, 2017, s. 239; Gültepe ve Berkli, 2022a, s. 1466; Çavuşoğlu, 2007, s. 129; Gökalp, 2023, s. 139). Diğer taraftan çeşitli dinlerde tanrılaştırılan bir ateş kültü inancına da rastlanmaktadır.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Türklerde İslam öncesi, eski inanç sistemi etrafında gelişim sağlayan, kutsal dört yönün (dört bulung), dört elementin dini ve mistik kültürel bir model içerisinde özümsemişi, İslami dönemde “menkabe” veya “velâyetname”lerde cereyan etmiş olan, keramet motifleri veya tabiatüstü unsurlarla örtüştüğü yönünde kuramsal bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla eski Türk düşüncesi ve mitolojik yapı sisteminde, evren şemasında veya yaratılış

17 Bir menkibeye göre, “Sır ırmağında Topçan adlı kamin bir ayini esnasında Kezek Tağ denilen dağın tepesinde biri gök, biri kara boğa birbirine tos vurarak kavga ediyorlardı. Gök boğa, kara boğayı son derece yormuştu. Bunu gören Topçan gök boğayı vurdu, gök boğa yere yuvarlandı ve kurt suretine girip şimale doğru kaçtı. Gök boğa – kam Kecük, kara boğa ise kam Topçan idi”. Boğa kılığında iki şamanın hayvan suretinde görünümü, ruh eşlerinin bir tekâmülüdür. Menkibenin sonunda gök boğa ruhuna sahip Kecük şamanın yaralanarak yatakta yattığı bilgisi verilmektedir (İnan, 2020a, s. 459).

18 Manas destanında kahramanın And (yemin) merasiminde ruhuna inanılan taş, su, kılıç ve ok gibi mukaddes nesnelere üzerine yapıldığı örneği üzerinden, “Karatışa and etti. Taş yarılıp gitti de. Kara suyla and etti. Su kuruyup kaldı da” (İnan, 2017, s. 69). Türklerin Evrenselci iki ilke düşüncesinde, dikotomi zıt prensip unsuruyla bağlantılı, olumlu-olumsuz, koruyucu-korkutucu veya ödül-ceza şeklinde işlevsellik kazandırdığı anlaşılmaktadır (Gültepe ve Berkli, 2022b, s. 1463).

19 Eski Türklerde tör ve töz (Moğollarda - ongon) kelimelerinin mana yapısı, “ceddiala, mebbe, menşe ve asıl olmuştur. Altayların inanış ve inanmalarında, âlemi idare eden ruhlar/ilahlar iki kısımdır. Biri tözler yani ezelden mevcut olan ruhlardır. Ruhların kendi içerisinde olumlu olumsuz bir başka ifadeyle arutözler/ülgen ve karatözler/erlik olarak bir ayrımı vardır. Diğeri Yayağan neme'ler, yaratılmış ve sonradan var olmuş nesnelere. Kazakça “arvak”, Arapça “ruh”un cemi olduğu bilgisi mevcuttur. Eski Türkçede afsun, sihrî kuvvet manasında “arbağ” kelimesiyle örtüştüğü yönündedir. Türk kültürünün totemicilik nazariyesinde, ceddiala, tözüne veya menşesine inanılan kuş ve türevlerinin, hayvanların ve bitkilerin kültüne ait derin düşüncelerdir (İnan, 2020a, s. 270-273, 460; Berkli ve Gültepe, 2020, s. 447-452). İnsanda tasavvufî manada nefis (ruh), dört türdür. Bunlar; tabii nefis, nebâti nefis, hayvânî nefis ve insânî nefis veya nefis-i nâtika'dır (Türer, 2020, s. 131; Uludağ, 2016, s. 298).

20 Türkçede oğuş, uğuş, kut ya da töz Türklerde mensup olduğu boya ilişkin kavramlar, kişinin doğmuş olduğu yıla bağlı olarak on iki hayvanlı Türk takviminde, 12 aylık bir yıla denk gelen hayvansal remzi ve tabiatın dört temel unsurlarıyla bağlantılı karakterleri veya özellikleri ihtiva etmektedir (Esin, 2004, s. 11-22; İnan, 2020a, s. 628-632).

olgusunda, Türk İslam felsefesinde ve tasavvufta, tabiat (yeryüzü) ve insan, kimyasında kutsal olduğu düşünülen ve birbirine zıt (dikotomi), dört unsurdan od (ateş), hava (yel), âb (su), turâb/ hâk (toprak) vücuda geldiği yönünde, araştırmamızın kapsam dağarcığı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Eski Türk düşünce sisteminde, evren şeması dikey ve yatay eksenli olarak tasavvur edilmişti. Dikey eksenle gök, yer ve yer altı olmak üzere üç katmanlı bir yapı benimsenmişti. Yatay eksenle yeryüzü, kutsal bilinen tabiatın dört elementini, dört yönünü, dört rengini ve dört hayvansal remzi veya karakterini teşkil eden ve simgeleyen doğu-ejder-ağaç-mavi/yeşil, batı-aslan-maden-ak, kuzey-yılan-su-kara, güney-kızıl saksağan veya kızıl kuş-ateş-kırmızı (Esin, 2001: 25-26, Esin, 2004: 119; Von Gabain, 2009: 152) bir düzen anlayışına sahipti.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin Makâlât adlı eserinde, Âdemoğlu dört türlü nesneden bir başka ifadeyle tabiatın dört temel unsurundan meydana geldiği, bilgisine ulaşılmaktadır (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, s. 28-33). Abid-rüzgâr, zahid-ateş, arif-su ve muhib-toprak olmak üzere tabiatın dört temel unsurundan oluştuğuna (Hacı Bektaş Veli, 2021, s. 67; Hacı Bektaş Veli, 2022, s. 50), her bir elementin (Dört kapı) karşılığı, on özellik ile karşılaştırılmış kırk sayısına (Kırk makam) ulaşılmıştır (Uludağ, 2016, s. 40-41; Durbilmez, 2008, s. 349-350). Bu bahisle Veli'nin çalışmasında, "Şeriat Kapısı-Hava, abidler bu dört grubun birincisi ve yilden/rüzgârdan yaratılmıştır. Tarikat Kapısı-Ateş, zahidlerdir. Marifet-Kapısı-Su, arif olanlardır. Hakikat Kapısı-Toprak, muhiblerdir. İçlerinde muhibler, mana kavimleridir. Muhib olanların hallerini şerh etmek çok uzun iştir ve çeşitlidir, fakat akıl ermez, gönül tatmin olmaz ve insanın sureti bunları kavramaz. Kul Allah Teâlâ'ya kırk makamda erer, dost olur. Onu şeriat (rüzgâr), onu tarikat (ateş), onu marifet (su), ve onu hakikattir (toprak) ifadesine rastlanılmaktadır". (Hacı Bektaş Veli, 2021, s. 67; Hacı Bektaş Veli, 2022, s. 50). Sufi mistisizmde dört sayısı, kutsi bir önemi haizdir. Tanrı'ya ulaşmak dört aşamaya bölünmek veya devir etmek demektir. İnsan-ı kâmil yani olgun insan tiplemesinde dört kapı kırk makam mertebeleri nihai hedefe ulaşabilmede, Tanrı'dan vahyolunan, yasa şeriat kapısı, dar esrarlı yol tarikat kapısı, Tanrı'nın ilham ettiği bilgi marifet-kapısı ve hakikat kapısı olmak üzere hava, ateş, su ve toprak simgeselliğinde karşılık bulmaktadır (Dağlıoğlu, 2021, s. 68-69; (Schimmel, 2021a, s. 95; Schimmel, 2018, s. 45). Velâyetname-i Otman Baba'da, Fatih Sultan Mehmed'in hastalandığında Otman Baba'nın, dört selvi ağacından yakılan ateşin başında "Karanlık götürülsün ve Mehmed sağ olsun" şeklinde edilen dua ile (Ocak 2017, s. 242-243), Veli'nin kerametinde tabiatın kutsal dört elementi içerisinde, ateş (güney-kuş-kırmızı) hastalıklı ruhu sağaltma ve iyileştirici yönü ile olumlu bir özellik kazanmıştır. Hacı Bektaş Veli menkıbesinde, ateşin keramet motifi, hırkasını yakarak orman oluşturması, sema ritüeli, ateşin etrafında kırk defa dönülmesi, hırkanın küllerinin havaya savrulması, "Bu külün düştüğü yerde ağaç bitsin. Kıyamete

kadar tükenmesin" şeklinde cereyan etmiştir (Hacı Bektaş-ı Veli 2022, s. 43). Menâkıbnamelerde/Velâyetnamelerde ateş unsuru, ağırlıklı işlenen keramet motiflerindedir. Dolayısıyla, ateş, "çehar, alamet" Velilik alametlerinden birisidir (Hacı Bektaş-ı Veli 2022, s. 43). Abdal Musa Velâyetnamesi'nde, Abdal Musa bütün dervişleriyle birlikte ateşe "Hu" diyerek girer ve "Sizinle şöyle oynayalım, kim Od'un yirinde çayır bitsün. Beni sevenler yürisin" der. Abdal Musa ile birlikte bütün canlılar, dervişler, dağlar, taşlar yürüdüler (Güzel, 2019, s. 125). Menâkıb-ı Piri Baba'da ve Hünkâr Hacı Bektaş Veli'de, bahsedilen kerametlerin benzer karakterler taşıdığı bilinmektedir. Güvercin kılığına girme (ateş-güney-kırmızı), Piri Baba'nın ölümünden sonra gerçekleşmiş olduğuna dair, Menâkıb-name yazarı Hoca İbrahim'in bir fırtınada gemileri batmak üzere iken Piri Baba'nın güvercin donunda kerametinin tecelli ettiği ve bu şekilde kurtarıldığı bilgisini paylaşmaktadır (Şahin, 2022a, s. 207-212). Kutsal dört element simgeselliğinde, uçma veya taşıma unsuru aracına binaen bir menkıbede; Seyyid Mahmud Hayrani'nin, Hacı Bektaş Veli'yi ziyareti esnasında arslana (batı yönün hayvansal remzi) bindiği, elinde yılan (kuzey yönün hayvansal remzi) müteşekkil bir kamçı taşıdığı, bu karşılaşma aşamasında, Hacı Bektaş'ın kızıl bir kayaya binerek (güney yönünün renk simgeselliği ve uçma eylemi) ve kayayı belli bir süre yürüttüğü hikâyesi anlatılır (Ocak, 2017, s. 122). Hacı Bektaş-ı Veli menkıbesinde, Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya seyahatinde güvercin donunda/kılığında geldiği ve Sulucakaraöyük'de bir taşın üstüne konduğunda ayaklarının bu taşa gömüldüğü anlatılmaktadır (Ocak, 2017, s. 125). Menkıbede, uçma eylemini gerçekleştiren, kayanın kızıl renkte olduğu bilgisi, renk simgeselliğinde güney yönü, ateş ve kuş motifleriyle bağlantılı olduğu görülecektir. Tabiat kültü içerisinde değerlendirilen, inanç motiflerinin dört element ve buna mukabil dört yönle olan ilişkilerinin tesadüfi olmaması gerekir.

Tasavvufta, dört unsur (Anasır-ı çehargane/Anasır-ı erbaa), nefs-i emmare ateşe, nefs-i levvame havaya, nefs-i mülheme suya ve nefs-i mutmainne toprağa olmak üzere, nefsin (ruh) dört mertebesi ile tabiatın dört unsuru sembolik bir dille verilmeye ve karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Nefs-i emmare'nin ateş unsurunda, salık (kul) nefis terbiyesinde, hayvani ve şehvani arzularının etkisindedir. Bu mertebe, tasavvuf erbabında, salikin ruh terbiyesinde olgunluğa ulaştırabilecek ilk ve erken safhadır. Bu aşama, gerçekte bir mertebe olarak kabul görmemektedir (Türer, 2020, s. 123-124).

Nefs-i levvame (hava), tarikat erbabının ruhunu olumsuzluklardan, kötülüklerden men ettirmesi, iyiliklere yöneltmesi ve mevcut önceki kötü fiillerden arındırması, nefsin ve ruh dünyasını yeniden inşa etmesiyle başlayan bir derecelendirme (Türer, 2020, s. 123-124).

Tasavvuf düşüncesinde nefis, olgunluk mertebesinde şehvani (ateş) ve dünyaya ait zevklerden (hava) arınmışlığını takiben salık, Nefs-i mülheme merhalesinde veya su unsurunda, uhrevi mükâfatlardan sıyrılmış, Hakk'ın sevgisi ile bir olmuş halledir. Artık nefis,

merhaleleri kat ettikçe, ilahi aşkın tesirini hissetmeye başlamış vaziyettedir. Bu mertebede salikin ruh dünyasına, Hak tarafından birtakım ilimler ilham edilir. Faydalı ilim, tevazu, tevbe, sabır, şükür, cömertlik, kanaat ve tahammüldür (Türer, 2020, s. 124-125).

Salik, Nefs-i mutmainne (toprak) mertebesinde, kalbi itmi'nân içerisinde ve Hakk'ın fillerinin tecellilerini kavrar hale gelmiştir. Bu merhalede salikin kazanmış olduğu özellikler ilmiyle amel, tevekkül, açıklık, riyazet, ibadet ve tefekkürdür. Nefs-i mutmainne veya hakikat (toprak) makamında salik, bütün evrende Hakk'ın kudretini insanlarda ve eşyada görmesiyle birlikte, birtakım keşf ve kerametlere nail olur (Türer, 2020, s. 126).

Türk İslam felsefesinde Farabi'nin sudûr nazariyesinde varlık, cisimlerle ilgisi olduğu düşünülen varlıklar nefis, suret ve maddeden mevzu feleklerden hâsıdır. Cisimlerin semavi cisimler, insan, hayvan, bitki ve dört unsurdan müteşekkil âlemin, ulvi (ilk akıl) ve süflî (insan ve dört unsur) âlem olmak üzere bir âlem tasnifi ile karşılaşılmaktadır (Özden, 2018, s. 77-80).

Sonuç

Türk mitolojik düşünce sisteminde evren algısı, içerisinde mevcut etnik kültür dokusuna uygun, dünya şemasını ve sayısız özel işaretlerini barındırmaktadır. Özel işaretler, mitlerin simgesel türrevleridir. Eski Türklerin tabiatla olan birliktelikleri, sosyal yaşam koşulları, tarihi ve kültürel bilinç bir bütün olarak irdelendiğinde maddî, manevî, din, inanç ve düşünce pratiklerini ve yaratılarını sunabilmektedir. Şekiller evreni, görünürdeki maddi âlemin biçimlerini verebilir. Ancak mana âlemi bilinmeyen gizil şifrelerle çevrilidir. Dolayısıyla böyle bir evren kurgusu, mana âlemine vakıf, simgesel dili veya ifadeyi çözümlenebilmekle anlaşılacaktır. Tasavvufi yönden mana âlemi ruhani ve gizil güçle yaratılır. Şamanlar, veliler, peygamberler kendilerine Tanrı tarafından ilham edilen, yüksek manevî gücün temsilcileridirler. Velâyetnamelerde dikkati çeken keramet motifleri, salih kişilere, Allah tarafından olağanüstü haller gösterebilme kudreti olarak bahşedilen meziyetlerin veya kutsi yönlerin tabiatın kutsal dört temel unsuruyla örtüştüğü yönünde bilgiler bu minvalde geçerlik kazanmıştır. Menâkıbnameler/ Velâyetnamelerde cereyan etmiş olan tabiatüstü olayların, mitolojik ve tarihi gerçekliğin kültürel varlık katmanlarıyla örtüştüğü, dolayısıyla mit ve efsane motiflerinin, Velâyetnamelerde tasavvufi mistik yapının, Veli'ye malum olan kerametlerin doğrudan veya dolaylı bağlantıları bulunmaktadır. Türklerin dini ve kültür formları tasavvuf ile anlam evreninden ermişliğe, "veli, pir, derviş, eren" gibi manevi birçok unsurun menkabeler arasında geçmiş olduğu ve kültürel geleneğin devamı niteliğinde geliştiği anlaşılmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir-G.G.; Tasarım-G.G., Y.B.; Denetleme-Y.B.; Kaynaklar-G.G.; Materyaller - G.G., Y.B.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi-Y.B.; Analiz ve/ veya Yorum-G.G.; Literatür Taraması-G.G.; Yazıyı Yazan-G.G.; Eleştirel İnceleme-Y.B.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept- G.G.; Design- G.G., Y.B.; Supervision-Y.B.; Resources- G.G.; Materials - G.G., Y.B.; Data Collection and/ or Processing-Y.B.; Analysis and/or Interpretation- G.G.; Literature Search- G.G.; Writing Manuscript - G.G.; Critical Review- Y.B.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Arda, Z. C. (2013). Anadolu ve Avrupa mitolojisinde içerik ve motif karşılaştırması. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 9-14.
- Aydın, F. (2019). Uygur halk anlatılarında sayı simgeçiliği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44, 209-227.
- Bayat, F. (2011). *Türk mitolojik sistemi ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi 1*. Ötügen.
- Bayat, F. (2012). *Türk mitolojik sistemi kutsal dışı-mitolojik ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler-iyeler ve demonoloji-2*. Ötügen.
- Berklî, Y. ve Gültepe, G. (2020). Eski Türk inançlarında tabiat kültürü: Erzurum Kazancı örneği". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*, 67, 443-454.
- Berklî, Y. (2011). *Türk sanatında Avrasya üslubunun evreleri (Avrupa ve İslam sanatına etkileri)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Beydili, C. (2015). *Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük*. Yurt Kitap-Yayın.
- Boratav, P. N. (2012). *Türk mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin mitolojisi*. Bilgesu Yayıncılık.
- Boratav, P. N. (2015). *100 soruda Türk folkloru*. Bilgesu Yayıncılık.
- Burckhardt, T. (2020). *Aklın aynası / geleneksel bilim ve kutsal sanat üzerine denemeler*. çev. Volkan Ersoy, İnsan Sanat.
- Burckhardt, T. (1995). *İslam tasavvuf doktrinine giriş*. çev. Fahreddin Arslan. Kitabevi.
- Çavuşoğlu, A. (2007). Türk-İslam kültüründe Göktanrı veya Ulu Tanrı inancı ve edebi metinlere yansımaları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 44, 123-140.
- Çaycı, A. (2019). *Anadolu Selçuklu sanatında gezegen ve burç tasvirleri*. Palet Yayınları.
- Çaycı, A. (2021). *Kutsal ve sanat*. Çizgi Kitabevi.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Kozmolojik, mitolojik, astrolojik, dini ve edebi tasavvurlara göre Türk sanatında hayvan sembolizmi*. Kömen Yayınları.
- Dağlıoğlu, H. (2021). *Otman Baba*. Ceren Yayınevi.
- Dilek, İ. (2021). *Türk mitoloji sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Durbilmez, B. (2008). Nahçıvan Türk halk inanışlarında mitolojik sayılar. *Turkish Studies*, 3/ 7, 340-352.
- Durbilmez, B. (2009). Türk kültüründe ve fütüvvetnamelerde dört sayısı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 52, 71-85.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. Kabalıcı Yayınevi.
- Esin, E. (1976). *Kuşçısı* (Türk Sanatında Atlı Doğançı İkonografisi Hakkında). *Sanat Tarihi Yıllığı*, 6, 411-452.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk sanatında ikonografik motifler*. Kabalıcı Yayınevi.

- Gökalp, Z. (2023). *Türk medeniyeti tarihi*. Ötüken.
- Gültepe, G. ve Berkli, Y. (2022a). 18. yüzyıl Babür Dönemi minyatüründe Burak: Kutsal dört yön simgeselliği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1458-1473.
- Gültepe, G. ve Berkli, Y. (2022b). Türk tasavvuf düşünce sisteminde eski Türk inançlarının izleri: Antropomorfik, zoomorfik ve kozmolojik ruh dönüşümler. 25. *Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları*. NEÜ Yayınları.
- Gültepe, G. (2019). Alevi-Bektaşî geleneğinde Hz. Ali: Kişileştirme ve plastik. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66, 589-596.
- Güzel, A. (2019). *Abdal Mûsa velâyetnâmesi*. Türk Tarih Kurumu.
- Hacı Bektaş Veli. (2021). *Makâlât / Alevi Bektaşî Klasikleri 2*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hacı Bektaş Veli. (2010). *Velayetname*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hacı Bektaş Veli. (2022). *Velayetname*. VakıfBank Kültür Yayınları.
- İnan, A. (2020a). *Makaleler ve incelemeler I*. Türk Tarih Kurumu, 2020a.
- İnan, A. (2020b). *Makaleler ve incelemeler II*. Türk Tarih Kurumu, 2020b.
- İnan, A. (2000). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. Türk Tarihi Kurumu Basımevi.
- İnan, A. (2017). *Türkoloji ders notları*. Altınordu Yayınları.
- Küçük, M. A. (2013). Türk destanlarında "sayı" motifinin dinî yansımaları. *Gazi Türkiyat*, 13, 91-109.
- Melikoff, I. (2014). Bektaşî-Aleviler'de Ali'nin Tanrılaştırılması". *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*. Hazırlayan: Ahmet Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu.
- Ocak, A. Y. (2009). İslâm'ın temel inançları etrafında oluşan "mitolojik" kültür: "İslâm mitolojisi" yahut İslâm ilahiyatının ihmal edilmiş önemli bir sorunsalı (Bir "mise-en-question" denemesi). *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 6/1, 137-163.
- Ocak, A. Y. (2017). *Alevi ve Bektaşî inançlarının İslam öncesi temelleri*. İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2020). *Osmanlı İmparatorluğunda marjinal sufilik: Kalenderiler XIV-XVII. yüzyıllar*. Timaş Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2016a). Kültür tarihi kaynağı olarak evliya menâkıbnâmeleri XV-XVII. yüzyıllar. Timaş Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2011). *Sarı Saltık popüler İslam'ın Balkanlar'daki destani öncüsü (XIII. yüzyıl)*. Türk Tarih Kurumu.
- Ocak, A. Y. (2021). *Tasavvuf, velayet ve kâinatın görünmez yöneticileri tarihsel sosyolojik ve eleştirel bir Yaklaşım*. Alfa, 2021.
- Ocak, A. Y. (2016b). *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın ayak izleri: Osmanlı dönemi makaleler-araştırmalar*. Kitap Yayınevi.
- Ögel, B. (2022a). *Türk kültür tarihine giriş I*. Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (2022b). *Türk kültür tarihine giriş II*. Türk Tarih Kurumu.
- Özden, H. Ö. (2018). İslâm felsefesi tarihi. Bilge Kültür Sanat.
- Radloff, W. (1986). *Sibirya'dan seçmeler*. çev. Ahmet Temir, Kültür Bakanlığı.
- Roux, J. P. (2021). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. çev. Aykut Kazancıgil, Dergah Yayınları.
- Sagalayev, A. M. (2017). *Ural-Altay mitolojisinde arketipler ve semboller*. çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat.
- Schimmel, A. (2021a). *Sayıların gizemi*. çev. Mustafa Küpüşoğlu, Alfa Yayınları.
- Schimmel, A. (2021b). *Tanrı'nın ayetlerinin çözümlenmesi İslam'a fenomenolojik bir yaklaşım*. çev. Ekrem Demirli, Albaraka Yayınları.
- Schimmel, A. (2018). *Tasavvuf notları*. çev. Dilara Yabul, Sufi Kitap.
- Karamustafa, A. T. (2020a). *Tanrının kuraltanımlar kulları/İslam dünyasında derviş toplulukları 1200-1550*. Yapı Kredi Yayınları.
- Karamustafa, A. T. (2020b). *Tasavvufun oluşumu*. Çev. Nagihan Doğan.
- Şahin, H.. (2020a). *Dervişler ve sufi çevreler klasik çağ Osmanlı toplumunda tasavvufi şahsiyetler*. Alfa Yayınları, 2022a.
- Şahin, H. (2020b). *Dervişler, fakihler, gaziler / erken Osmanlı Döneminde dini zümreler (1300-1400)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Taş, İ. (2011). *Türk düşüncesinde kozmogoni-kozmojoloji*. Kömen Yayınları.
- Türer, O. (2020). *Ana hatlarıyla tasavvuf tarihi*. Ataç Yayınları.
- Uludağ, S. (2014). Osmanlı Dönemi tasavvuf düşüncesinin bazı temel kaynakları. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler Kaynaklar-Doktrin- Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm*. haz. Ahmet Yaşar Ocak. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Kabalıcı Yayıncılık.

Structured Abstract

In the ancient Turks, the concept of the sacred four elements and four directions was reflected in the belief structure as well as it gained a mythological character. It is necessary to evaluate the connections of the works in the genre of mythology, legend, epic and fairy tale, which are tried to be put forward in Turkish culture, with works such as velayetname, menakibname, as a whole of the elements of symbolized value judgments that contain various knowledge, thought, behavior patterns and traditional texture.

The Door of Shariah-Air

Depending on the quadruple system of natural elements, sometimes water, fire and earth have become more prominent among the five elements, while air, wood, iron, sun, moon have varied according to their place and time (Ocak, 2017, p. 39). The basic principle of orientation in the Turks was the east, which is the direction in which the sun rises. For this reason, the Turks would turn their faces to the east and then determine the right, left and the directions behind them (Ögel, 2022a, p. 427).

In Turkish, the word “yel” is often used together with the well-known word meaning of air and wind. The wind has been in a variable direction in its seasonal or temporal cycle. As a matter of fact, the blowing of the wind has led to constant air change and the emergence of various states (Bayat, 2012, pp. 166-167). In folk beliefs, the yel or wind, which has a functional feature of natural elements, has been envisioned as “Yel Ana” (Mother Wind) and “Yel Baba” (Father Wind), and it has taken on a mythological or divine identity. It is known that this structure has evolved into the identity of mythological beings, eren or evliya (saint) among Turkmens with the Islamic period, and the turbahs (shrines or delubrams) (Boz Geyikli and Yel Baba) and places of visit have been respected (Bayat, 2012, p. 169).

According to Haji Bektash Veli’s work Makâlât, humankind consists of four kinds of objects, in other words, four basic elements of nature. Believers are shown in four groups, and the characteristics of each group as well as the work they have to do are listed. The Abids are the first of these four groups and were created from the wind/yel. The formation of Adam from the four basic principles of nature, the division of his children into four groups and the leaving of the group to four types of worship, the mention of four doors, forty stations and the topic of the forty stairs explain the conceptual structure that can lead human beings to God. (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, p. 28).

The Door of Tariqah-Fire

Fire, which corresponds to the symbolism of the sacred four directions in the Turks and is included in the four basic elements of nature, represents the southern direction. The origin or fundamental element in the creation of human beings is fire. In this mindset, the place where the human soul will reach after the body is the divine fire in heaven (Ocak, 2017, p. 247). In the symbolism of the sacred four directions, fire is a supernatural motif in Velayetname-i Otman Baba, from a sufistic point of view. It is believed that Veli had the ability to dominate natural forces in the realization of various natural events, as he rode on a cloud in the miracles or supernatural events he performed, whipped lightning for himself, caused storms, made rain, lighted fires with great size in the place where he and his abdals (wandering dervish) were together, and the fires whirled around him. There are findings that mastering the forces of nature is achieved by a soul that is not afraid of fire and enters into a body that will display power or miracles (Ocak, 2017, p. 169).

The Door of Ma’rifah-Water

Water, which is considered in the symbolism of the sacred four directions in the Turks and within the four basic elements of nature, represents the northern direction. In the pre-Islamic Turkish perception of the universe, the sky and the elements of the sky developed in a cosmogonic and metamorphic structure. In archaic materials, the unity of the pole star and the gate of the sky is emphasized.

In the dichotomous philosophy of the Turks, water is considered as the water of life (ab-ı hayat) and the water of death in an opposite/binary way. Likewise, it is seen in the reflection of cosmogonic (universe birth) and eschatological (end of the universe) myths in the world model. In mythological thought, water is perceived as formless shape and chaos. The owner of the water is envisioned as a snake from the animal remnants of the northern direction, and in some sources as a dragon (yilbûke) (Bayat, 2012, p. 248, 256-257). In the chemistry of the creation of human beings, men’s water is called nutfe and women’s water is called emshac. “Indeed, we created humans from a mixed nutfe (an egg fertilized with the waters of a man and a woman) to test them, and made them hearers and seers” (İnsan 76/2) (Hacı Bektaş-ı Veli, 2021, p. 122). In the story of Haji Bektash Veli’s rescue of Can Baba, with the power of Huda and the guardianship of Veli, the water gained a cooling and protective structure in front of the fire (Hacı Bektaş-ı Veli, 2022, p. 325).

The Door of Haqiqah-Earth

In the Turks, the earth has been often seen as equivalent to the soil, and in general terms, it is thought of as a second sacred entity that encompassed the whole world and was located against the sky. When the Turks determined the four directions, they turned their faces to the east where the sun rose. Four groups of people are encountered in Haji Bektash Veli’s work called Makâlât. It is said that Adam was created from the four basic elements of nature: abid-wind, zahid-fire, arif-water and muhib-earth; “The Abids, Zahids and Arifs are people with worldly expectations. Among them, the muhibs are the tribes of meaning. It is a very long task and varied to explain the state of those who are muhibs, but the mind does not reach them, the heart is not satisfied with them, and the image of human does not comprehend them.” A servant attains to Allah Almighty at forty stations and becomes a friend. Ten of them are shariah (wind), ten are tariqah (fire), ten are ma’rifah (water), ten are haqiqah (earth) (Hacı Bektaş Veli, 2021, p. 67; Hacı Bektaş Veli, 2022, p. 50).

The text of the article, within the framework of the title of “The Mythological Connections of the Four Sacred Elements and the Four Directions in the Old Turkish Belief System: The Miracle Motifs in Velâyetnames Four-Doors Forty Stations”, will reflect a sociological and historical fact of the Turkish-Islamic culture, pre-Islamic basic beliefs and traditions in the context of mythological elements and motifs.